

રૂપરેખા :

- 16.0 ઉદ્દેશો
- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 ગરીબીની વિભાવના
  - 16.2.1 સાપેક્ષ ગરીબી
  - 16.2.2 નિરપેક્ષ ગરીબી
- 16.3 આવક ગરીબી અને માનવ ગરીબીનો ખ્યાલ
- 16.4 ગરીબી રેખાનો ખ્યાલ
- 16.5 ભારતમાં ગરીબી માપન અંગેનું ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય
  - 16.5.1 પ્રો. આર. વી. રાવ સમિતિ
  - 16.5.2 દાંડેકર અને રથેનું વિશ્લેષણ
  - 16.5.3 પ્રો. ડી. ટી. લાકડાવાલાનું વિશ્લેષણ
  - 16.5.4 સુરેશ તેદુંલકર સમિતિનું વિશ્લેષણ
  - 16.5.5 આયોજન પંચે નક્કી કરેલ માપદંડો
- 16.6 ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ
- 16.7 ગુજરાતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ
- 16.8 ગરીબીના કારણો
- 16.9 ગરીબીના ઉપાયો
- 16.10 સારાંશ
- 16.11 કેટલાંક ચાવીરૂપ શબ્દો
- 16.12 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 16.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

16.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે આટલું કરી શકશો :

- ગરીબી રેખા અને માપનના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ
- ગરીબીનું સ્વરૂપ જાણવું
- ગરીબીના કારણોનો અભ્યાસ કરવો
- ગરીબી નિવારણના ઉપાયો સૂચવવા

16.1 પ્રસ્તાવના:

કોઈ પણ અર્થતંત્ર આર્થિક વિકાસની દિશામાં પ્રયાસ કરવા માટે વિકાસની વિભિન્ન વ્યૂહરચના અપનાવે છે. પરંતુ દરેક વ્યૂહરચના સામે પડકારરૂપ સમસ્યાઓ અવરોધક બને છે. વર્તમાન ભારતીય અર્થતંત્ર સમક્ષ 'પ૩' તરીકે ઓળખાતી મુખ્ય ત્રણ સમસ્યાઓ પડકારરૂપ સાબિત થઈ છે. જેમાં

population pollution અને poverty નો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણ સમસ્યાઓ એકબીજા સાથે કાર્યકારણના સંબંધથી જોડાઈને આર્થિક વિકાસના પાયાને કોરી ખાતી જણાય છે. વસ્તીની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં બીજું સ્થાન ધરાવતા ભારત દેશમાં વધતી વસ્તીની સાથે ગરીબીનો પ્રશ્ન વિકટ બનતો જાય છે. બીજી બાજુ ગરીબીમાંથી ઝડપથી બહાર નિકળવાનાં આર્થિક પ્રયાસોને કારણે પ્રદૂષણનો પ્રશ્ન સર્જાય છે.

આ પ્રકરણમાં ગરીબી અને ગરીબી રેખાનો અર્થ તથા સામાન્ય સમજ, ગરીબીનું સ્વરૂપ તથા ગરીબીના માપદંડો, માપદંડોમાં કેવા અને કયા ફેરફારો થયાં ગરીબીના કારણો અને ઉપાયોનો ટૂંકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે.

16.2 ગરીબીની વિભાવના

સામાન્ય રીતે ગરીબીનો ખ્યાલ સાપેક્ષ છે. દેશમાં આવકની વહેંચણી અસમાન રીતે થયેલી હોવાથી જેઓની બીજાની તુલનામાં ઓછી આવક મળતી હોય તેઓ ગરીબ ગણાય. બીજી રીતે સમાજમાં મોટા ભાગના લોકો જે જીવન ધોરણ ભોગવતા હોય તે જીવન ધોરણથી વંચિત લોકો ગરીબ ગણાય અથવા સમાજમાં ઘણા લોકોને તેમના જીવનમાં જે તકો સાંપડતી હોય તેનાથી વંચિત રહેતા લોકો ગરીબી ગણાય. તેમ છતાં આ ખ્યાલ મનસ્વી અને આત્મલક્ષી બનતો જાય છે તેથી વિકસિત દેશોમાં પણ ગરીબ કોને ગણવા એ વિશે મતભેદ રહ્યા કરે છે. આમ, ગરીબી એ સાર્વત્રિક દૃષ્ટિએ સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. સ્થળ અને કાળ અનુસાર ગરીબીને વિભિન્ન રીતે પરિભાષિત કરવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે ગરીબીને (1) નિરપેક્ષ ગરીબી (2) સાપેક્ષ ગરીબી એમ બે સ્વરૂપે વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

16.2.1 સાપેક્ષ ગરીબી

સામાન્ય રીતે વિકસિત દેશોમાં સાપેક્ષ સ્વરૂપની ગરીબી જોવા મળે છે. સાપેક્ષ ગરીબીનો ખ્યાલ આવકની અસમાનતા સાથે સંકળાયેલો છે. એટલે કે સમાજમાં વ્યક્તિઓને તેની આવકના આધારે સાપેક્ષ સરખામણી કરવામાં આવે તો તેને સાપેક્ષ ગરીબી કહેવાય. સાપેક્ષ ગરીબી એ આંતરરાષ્ટ્રીય અસમાનતા અથવા ક્ષેત્રિય આર્થિક અસમાનતાઓનો ખ્યાલ આપે છે.

16.2.2 નિરપેક્ષ ગરીબી

આ ખ્યાલ ખાસ કરીને વિકસતાં દેશોમાં વધુ પ્રચલિત થયો છે. ભારતમાં જોવા મળતી ગરીબી મુખ્યત્વે આ પ્રકારની છે. તેમાં જીવનધોરણ અથવા જીવનનિર્વાહ અને અસ્તિત્વના પ્રશ્નો સંકળાયેલાં છે. આ ખ્યાલ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષવા જેટલું પણ ખર્ચ કરી શકતી ન હોય અથવા આવક મેળવી શકતી ન હોય તેમને ગરીબ ગણવામાં આવે છે. પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં ખોરાક, કપડાં, મકાન, તબીબી સારવાર, પ્રાથમિક શિક્ષણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં ‘જીવનનું અસ્તિત્વ સતત ટકી શકે તે માટે પરિણાત્મક તેમજ ગુણાત્મક રીતે જેટલાં પ્રમાણમાં ખોરાક, કપડાં, રહેણાંક, આરોગ્ય અને શિક્ષણ જરૂરી હોય તેટલાં પ્રમાણમાં તે પ્રાપ્ત કરવાનું લગભગ અશક્ય હોય તેવી વ્યક્તિને નિરપેક્ષ ગરીબી તરીકે ઓળખાય છે.’ અલ્પપોષણ, રોગચાળો અને નિરક્ષરતા એ નિરપેક્ષ ગરીબીનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. પરંતુ બધા જ દેશોમાં તે અંગેના ધોરણો એકસરખા હોતા નથી. તેથી નિરપેક્ષ ગરીબીનો લઘુત્તમ સપાટીનો માપદંડ સર્વ દેશો માટે એકસરખો હોય શકે નહીં.

16.3 આવક ગરીબી અને માનવ ગરીબીનો ખ્યાલ

માનવ વિકાસ અહેવાલના લેખકોએ વ્યક્તિની આવકના આધારે માપવામાં આવતી ગરીબીને ‘આવક ગરીબી’ તરીકે ઓળખાવી છે કે જેમાં લઘુત્તમ જીવન ધોરણ ખર્ચ અને ખોરાક સંબંધિત મૂલ્યના આધારે માપવામાં આવતી ગરીબીનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ખ્યાલની સામે તેમણે ‘માનવ ગરીબી’નો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. માનવ ગરીબીના માપન માટે 1997માં યુનાઈટેડ નેશન્સના માનવ સંસાધન વિકાસ વિભાગે માનવ ગરીબી આંકની રચના કરી. માનવ વિકાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જુદા-જુદા દેશોના ગરીબીના અંદાજો આ આંક દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યા. આ આંકની રચના નીચે પ્રમાણે છે.

$$HPI = \left[(P_1^3 + P_2^3 + P_3^3) - 3 \right]^{\frac{1}{3}}$$

જ્યાં

P_1 = લાંબુ જીવવાની તકોથી વંચિત રહેતા લોકોનું પ્રમાણ

(જે લોકો 40 વર્ષથી વધુ જીવવાની શક્યતા ન ધરાવતા હોય તેવા લોકોની ટકાવારી)

P_2 = પ્રાથમિક અથવા પાયાના શિક્ષણની વંચિત લોકોનું પ્રમાણ

(15 વર્ષથી વધુ વયની વ્યક્તિઓમાં નિરક્ષર વ્યક્તિઓની ટકાવારી)

P_3 = કેટલીક પ્રાથમિક સેવાઓથી વંચિત લોકોનું પ્રમાણ જેમાં ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

P_1^3 = સ્વાસ્થ્ય સેવાઓથી વંચિત લોકોની ટકાવારી

P_2^3 = પીવા લાયક ચોખ્ખા પાણીના પુવઠાથી વંચિત લોકોની ટકાવારી

P_3^3 = પાંચ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકોમાં ઓછું વજન ધરાવતા બાળકોની ટકાવારી (આમાં એ અભિપ્રેત છે કે ઓછું વજન ધરાવતા બાળકોને જન્મ પહેલાં ગર્ભાવસ્થામાં અને પછી પૂરતું પોષણ પ્રાપ્ત થતું નથી એ એવા કુટુંબોમાં જન્મે છે જેઓ પૂરતો આહાર પણ મેળવી શકતા નથી.)

આમ, ઉપરોક્ત ઘટકોને આધારે રચવામાં આવેલ માનવ ગરીબી આંક દ્વારા માનવ ગરીબીનું માપન કરી શકાય છે.

ટૂંકમાં વિભિન્ન માપદંડોને આધારે નિર્ધારિત ગરીબી રેખાથી નીચું જીવન ધોરણ ધરાવતા વ્યક્તિઓ, કુટુંબ, સમાજ કે દેશને ગરીબ ગણવામાં આવે છે. ગરીબીની ઓળખ માટે કોઈ ચોક્કસ માપદંડના આધારે ગરીબી રેખાનું નિર્ધારણ અનિવાર્ય છે. તેથી પ્રથમ ગરીબી રેખાનો પરિચય મેળવીએ.

16.4 ગરીબી રેખાનો ખ્યાલ

કોઈ એક દેશમાં ગરીબીનું નિરપેક્ષ પ્રમાણ દર્શાવવા માટે ગરીબી રેખાનો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. ગરીબી રેખાનો ખ્યાલ સૌ પ્રથમ 1945માં વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO)ના નિયામક લોર્ડ બ્યોડ ઓરે આપ્યો હતો. તેમના મતે જીવન ટકાવવા માટે દરેક પુષ્ક વયની વ્યક્તિને દરરોજ 2300 ગ્રામ કેલરી પ્રાપ્ત થાય તેટલો ખોરાક મળવો જોઈએ અને જેમને તેટલો ખોરાક મળતો નથી તેઓ ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે તેમ કહી શકાય. ‘ગરીબી રેખા’ના આ ખ્યાલ અને ગણતરીમાં પાછળથી ઘણા લેખકોએ સુધારા-વધારા કર્યા છે અને ગરીબી માપદંડો બદલ્યા છે.

સામાન્ય રીતે દેશના પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં વ્યક્તિને જીવતા રહેવા માટે ઓછામાં ઓછું જેટલું અનાજ, કઠોળ, દૂધ, ઘી, શાકભાજી, કપડાં વગેરે જોઈએ અને ચાલુ ભાવોએ તે મેળવવા માટે જેટલું ખર્ચ કરવું પડે તે કુલ ખર્ચ તે દેશની ગરીબી રેખા દર્શાવે છે.

×નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ નક્કી કરવા માટે આહાર, પોષક, વસવાટ વગેરે વિવિધ પાયાની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈને એક ન્યુનત્તમ જીવન ધોરણની કસોટી તૈયાર કરવામાં આવે તેને ગરીબી રેખા કહેવામાં આવે છે. ×

ટૂંકમાં લઘુત્તમ જીવન ધોરણ દર્શાવતી રેખાને ગરીબી રેખા કહેવાય. પરંતુ લઘુત્તમ જીવન ધોરણનો અર્થ વિવિધ દેશોનાં આર્થિક સામાજિક સંજોગો તથા લોકોનાં માનસ પર આધાર રાખે છે. વળી પરિસ્થિતિ, બદલાતા લઘુત્તમ જીવન ધોરણનો ખ્યાલ પણ બદલાય છે. તેથી જુદા જુદા દેશોમાં અથવા એક જ દેશના જુદા જુદા સમયે ગરીબી રેખા બદલાય છે. દેશમાં જીવનની કઈ જરૂરિયાતોને પ્રાથમિક, પાયાની, અતિમહત્વની ગણવામાં આવે છે. તેના પર ગરીબી રેખાનો આધાર છે. બધાં જ દેશોમાં તે અંગેના ધોરણો સરખા હોતા નથી. 1999માં ગરીબીની આવી એક આંતરરાષ્ટ્રીય રેખા નક્કી કરવામાં આવી હતી. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યક્તિદીઠ દૈનિક 1.25 ડોલરથી ઓછી આવક ધરાવતી વ્યક્તિઓ ગરીબ ગણાય.

ભારતમાં જુદી-જુદી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, સંગઠનો અને સરકારી સમિતિઓ દ્વારા વિવિધ માપદંડો અને માપન પદ્ધતિઓનો આધાર લઈ ગરીબી રેખા નક્કી કરવાનો પ્રયાસ થયા છે જે આ પ્રમાણે છે.

16.5 ભારતમાં ગરીબી માપન અંગેનું ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય

ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, 1970-71માં દાદાભાઈ નવરોજીએ વ્યક્તિદીઠ આવકના માપદંડના આધારે એમના ‘પોવર્ટી ઓફ બ્રિટીશ ઈન્ડિયા’ માં સૌ પ્રથમ વાર ભારતની માથાદીઠ આવક 40 શીલીંગ અને બ્રિટનની 30 પાઉન્ડની માથાદીઠ આવકની સરખામણી દ્વારા ભારતની ગરીબાઈનું સંખ્યાધિક ચિત્ર ઉપસાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

16.5.1 પ્રો. આર. વી. રાવ સમિતિ

ભારતમાં 1961માં સૌ પ્રથમવાર ગરીબી રેખાનાં સંદર્ભમાં એક ગોષ્ઠિનું આયોજન ‘દિલ્લી ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઇકોનોમિક ગ્રોથ’ દ્વારા કરવામાં આવ્યું. તેના પરિપાક રૂપે આગેવાન અર્થશાસ્ત્રીઓનું પ્રો. વી. કે. આર. વી. રાવના અધ્યક્ષપદે એક કાર્યકારી જૂથ રચાયું જેમને ગરીબાઈનું માપન કરીને એના પ્રમાણને સંખ્યાત્મક સ્વરૂપ આપવા માટે યોગ્ય પદ્ધતિ વિકસાવી ગરીબાઈની વ્યાખ્યા કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે 1960-61ના ભાવે પાંચ વ્યક્તિના કુટુંબ માટે રૂ. 100 કે વ્યક્તિદીઠ રૂ. 20 માસિક લઘુત્તમ ખર્ચનું ધોરણ નક્કી કર્યું. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં રૂ. 20 માસિક અને શહેરી ક્ષેત્રમાં રૂ. 25 વ્યક્તિદીઠ માસિક ખર્ચ નક્કી કરાયું. આયોજન પંચે આ ભલામણનો સ્વીકાર કરીને લઘુત્તમથી ઓછો ખર્ચ કરનારને ‘ગરીબાઈ’ની સ્થિતિ ગણવાનો નિર્દેશ કર્યો.

માસિક માથાદીઠ ખર્ચના ધોરણે 1960-61માં જે ગરીબી રેખા દોરવામાં આવી હતી તેમાં કાળક્રમે ઘણી સૂક્ષ્મતા આવી. ગ્રામીણ અને શહેરી એવાં ભેદ પાડવાથી બંનેનાં અલગ સ્વરૂપ અને પ્રશ્નોની પણ સ્પષ્ટતા મળી. ગરીબી રેખાની ગણતરીમાં બીજો મહત્વનો સુધારો આવશ્યક કેલરીના મુદ્દો થયો.

16.5.2 દાંડેકર અને રથેનું વિશ્લેષણ

‘ગરીબી રેખા’ને સૌથી વધુ લોકપ્રિયતા હાંસલ થઈ પ્રો. દાંડેકર અને રથેના ખૂબ જાણીતા ‘ભારતમાં ગરીબી’ અભ્યાસના પરિણામે કે જેમાં ગરીબીના માપદંડની વિષદ્ શાસ્ત્રીય છણાવટ કરવામાં આવી છે. પ્રો. દાંડેકર અને રથેનાં અભ્યાસમાં રોજિંદા કાર્ય માટે વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ કેટલી કેલરી જોઈએ એ કેલરી પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલો ખોરાક લેવો પડે અને આ ખોરાક માટે કેટલો ખર્ચ કરવો પડે તે ખર્ચના આધારે ગરીબી રેખા નક્કી કરવામાં આવી. દાંડેકર અને રથે તેમના આ અભ્યાસમાં રાષ્ટ્રીય નમૂના મોજણી (NSSO) ના વપરાશી ખર્ચની વિગતોનો ઉપયોગ કરીને ખોરાક અને બીજા અવેજી ખાદ્ય પદાર્થોના ઉપભોગ પર ઉપભોગકર્તા જે ખર્ચ કરે છે તેને આધારે ગરીબી રેખા અને ગરીબ લોકોની સંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે. એક ગ્રામ ખાદ્યસામગ્રીમાંથી 3.3 કેલરી (શક્તિ) પ્રાપ્ત થાય તેના આધારે 2250 કેલરી મેળવવા 616 ગ્રામ અનાજ જરૂરી છે. આમ, કુલ 616 ગ્રામ અનાજમાંથી લઘુત્તમ 2250 કેલરી દૈનિક વ્યક્તિદીઠ પ્રાપ્ય બને. આ લઘુત્તમ અનાજ પ્રાપ્ત કરવા 1961ના ભાવે રૂ. 180 વાર્ષિક કે રૂ. 15 માસિક વ્યક્તિદીઠ ખર્ચને ‘ગરીબી રેખા’ તરીકે નિર્ધારિત કરી અને શહેરી ક્ષેત્ર માટે વ્યક્તિદીઠ માસિક રૂ. 22.5 અથવા રૂ. 270 વાર્ષિક ખર્ચને લઘુત્તમ ધોરણ ગણ્યું છે. આ ધોરણે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 40 ટકા અને શહેરી વિસ્તારના લગભગ 50 ટકા લોકો ઈચ્છનીય લઘુત્તમ ધોરણ નીચે જીવે છે.

16.5.3 પ્રો. ડી. ટી. લાકડાવાલાનું વિશ્લેષણ

પ્રો. ડી. ટી. લાકડાવાલાની અધ્યક્ષતાવાળી સમિતિએ આયોજન પંચના આ આંકડાઓને અવિશ્વાસ સંપૂર્ણ બતાવી ગરીબી માપન માટે નવી વૈકલ્પિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની આ વૈકલ્પિક અનુસાર શહેરી ગરીબી માપન માટે ઔદ્યોગિક શ્રમિકોના વપરાશી ખર્ચ સૂચક આંક અને ગ્રામીણ ગરીબી માપન માટે કૃષિ શ્રમિકોના ઉપભોગ મૂલ્ય સૂચક આંકનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર બંધાં રાજ્યોમાં અલગ-અલગ ગરીબી રેખા એટલે કે 35 ગરીબી રેખા હતી.

16.5.4 સુરેશ તેદુલકર સમિતિનું વિશ્લેષણ

ગરીબી માપનની નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે ગરીબી રેખાની નીચે (BPL)ના લોકોની ઓળખ માટે 2008માં આયોજન પંચ દ્વારા સુરેશ તેદુલકરની અધ્યક્ષતા હેઠળ સમિતિની રચના કરી. સુરેશ તેદુલકર સમિતિએ ગરીબી રેખાના નિર્ધારણ માટે લઘુત્તમ જીવન ધોરણ ખર્ચને આધારભૂત ગણી વિશ્લેષણ કરેલ છે.

NSSO નાં વપરાશી ખર્ચ આધારિત મોજણીની માહિતીનો ઉપયોગ કરી. આયોજન પંચની સમિતિએ ગરીબી માપન માટે જે ગરીબી રેખા નક્કી કરી છે તે અનુસાર ગ્રાણીણ ક્ષેત્ર માટે માથાદીઠ માસિક રૂ. 356.3 (11.87 રૂ. દૈનિક) અને શહેરીક્ષેત્ર માટે વ્યક્તિદીઠ માસિક રૂ. 538.6 (17.95 રૂ. દૈનિક) થી ઓછું ખર્ચ કરનાર ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે. અલગ-અલગ રાજ્યોમાં ગરીબી રેખાનું ધોરણ અલગ-અલગ હોય છે.

16.5.5 આયોજન પંચે નક્કી કરેલ માપદંડો

શરૂઆતથી ગરીબી માપન માટે આવકના માપદંડને જોવામાં આવતા હતા. ત્યારબાદ માસિક ખર્ચને ધ્યાનમાં રાખી ગરીબી નક્કી થતી હતી અને છેલ્લે હવે ભારત સરકારે પરિશિષ્ટમાં બતાવ્યા મુજબ કુલ 13 માપદંડોના ગુણાંકનની ગણતરીને ધ્યાનમાં લીધા છે. આ 13 માપદંડોને આધારે ભારત સરકારે છેલ્લે 2002માં ગરીબી રેખા નીચેની વસ્તી (BLP)ની યાદી તૈયાર કરી દરેક રાજ્યમાં તાજેતરમાં અમલી બનાવી છે. આ 13 માપદંડો વિગતે આ પ્રમાણે છે.

(1) જમીન :

A0 = જમીન નથી.

B1 = બિનસિંચિત જમીન 1 હેક્ટરથી ઓછી (અથવા પિયત જમીન 0.5 હેક્ટરથી ઓછી)

C2 = બિનપિયત જમીન 1 થી 2 હેક્ટર (પિયત જમીન 0.5 થી 1 હેક્ટર)

C3 = બિનપિયત જમીન 2 થી 5 હેક્ટર (પિયત જમીન 1 થી 2 હેક્ટર)

E4 = બિનપિયત જમીન 5 થી વધુ (પિયત જમીન 2.5 હેક્ટર)

(2) ઘર :

A0 = ઘરવિહોણા

D3 = પાકું

B1 = કાચું

E4 = શહેરી પ્રકારનું

C2 = અર્ધપાકું

(3) સામાન્ય પહેરવેશના કપડાંની સરેરાશ :

A0 = બે કરતાં ઓછી જોડ

D3 = 6 થી 9 જોડ

B1 = 3 જોડ

E4 = 10 થી વધુ

C2 = 4 થી 5 જોડ

(4) અન્ન સુરક્ષા :

A0 = વર્ષના મોટાભાગ માટે દરરોજ એક ટંકના ભોજન કરતા ઓછું

B1 = સામાન્ય રીતે દરરોજ એક ટંકનું ભોજન પરંતુ સંજોગો વસાત એક ટંક કરતા પણ ઓછું

C2 = આખા વર્ષ દરમિયાન દરરોજ એક ટંકનું ભોજન

D3 = પ્રસંગોપાત તંગી સાથે દરરોજ બે ટંકનું ભોજન

E4 = આખા વર્ષ દરમિયાન પૂરતો આહાર

(5) સ્વચ્છતા (સેનિટેશન) :

A0 = ખુલ્લામાં શુદ્ધિકરણ

- B1 = અનિયમિત પાણી પૂરવઠાવાળા સમૂહ શૌચાલય
 C2 = નિયમિત પાણી પુરવઠાવાળા સમૂહ શૌચાલય
 D3 = નિયમિત પાણી પુરવઠો અને નિયમિત સફાઈ કામદારવાળા સ્વચ્છ સમૂહ શૌચાલય
 E4 = ખાનગી શૌચાલય

(6) ઉચ્ચ શિક્ષણ પુષ્પ વ્યક્તિમાં :

- A0 = નિરક્ષર
 B1 = પ્રાથમિક (ધોરણ-5)
 C2 = માધ્યમિક (ધોરણ-10)
 D3 = સ્નાતક (ડિપ્લોમા)
 E4 = અનુસ્નાતક / વ્યવસાયિક સ્નાતક

(7) કુટુંબનો મજૂર વર્ગનો દરજ્જો :

- A0 = વેઠીયા
 B1 = સ્ત્રી અને બાળમજૂર
 C2 = ફક્ત પુરુષ સ્ત્રીઓ
 D3 = ફક્ત પુષ્પ પુરુષો
 E4 = અન્ય

(8) આજીવિકા બાબત :

- A1 = છૂટક મજૂરી
 B2 = ખેતી પર નિર્વાહ
 C3 = કારીગર
 D3 = પગારદાર
 E5 = અન્ય

(9) બાળકોનો દરજ્જો (5-14 વર્ષના કોઈ પણ બાળક) :

- A0 = શાળાએ નહીં જતાં અને કામ કરતા
 B1 = ખેતી પર નિર્વાહ
 C2 = -
 D3 = -
 E4 = શાળાએ જતાં અને કામ નહીં કરતા

(10) દેવાના બોજોનો પ્રકાર :

- A0 = અવિધિસર સાધનોમાંથી રોજીંદા વપરાશ હેતુ માટે
 B1 = અવિધિસર સાધનોમાંથી ઉત્પાદનના હેતુ માટે
 C2 = અવિધિસર સાધનોમાંથી અન્ય હેતુ માટે
 D3 = સંસ્થાકીય એજન્સીઓ પાસેથી નાણાં ઉછીના લેવા
 E4 = દેવાનો બોજો નથી અને મિલકત ધરાવે છે.

(11) કુટુંબમાંથી સ્થળાંતર માટેનું કારણ :

- A0 = છૂટક કામ
 B1 = મોસમી રોજગારી
 C2 = જીવનનિર્વાહના અન્ય પ્રકાર
 D3 = સ્થળાંતરીત નથી
 E4 = અન્ય હેતુ

(12) સહાયની પસંદગી :

- A0 = વેતન રોજગાર
 B1 = સ્વરોજગાર
 C2 = એક લાખ રૂપિયા કરતા વધુ લોન અથવા સહાયની જરૂર નથી
 D3 = ગૃહનિર્માણ

C2 = તાલીમ અને કૌશલ્યમાં વધારો

(13) વપરાશી યીજવસ્તુઓ, ટી.વી., રેડિયો, પંખો, કુકર જેવાં રસોઈના સાધનો :

A0 = કંઈ નહીં

D3 = કોઈ પણ ત્રણ અથવા બધી વસ્તુઓ

B1 = કોઈ એક

E4 = બધી વસ્તુઓ અથવા કોઈ પણ એકની માલિકી

C2 = ફક્ત બે વસ્તુઓ

કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓનો લાભ મેળવવામાં સ્પષ્ટતા રહે તે માટે આ 13 જેટલાં માપદંડો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે તે દરેક માપદંડ દીઠ ચાર ગુણ આપવામાં આવે છે. તેમાં શૂન્યથી 16 ગુણની અંદર કુટુંબ આવતું હોય તો તે આપોઆપ અતિગરીબ તરીકે કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓનો લાભાર્થી બને છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર સરકારી યોજનાકીય લાભ માટે ઓછા ગુણવાળાને અગ્રિમતા અપાય છે.

16.6 ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ

આંતરરાષ્ટ્રીય ગરીબીનું માપનું ધોરણ અને રાષ્ટ્રીય ગરીબી માપના ધોરણમાં તફાવત છે. ભારતમાં ગરીબી માપનું ધોરણ અથવા ગરીબી રેખા જે તે સમયગાળામાં થયેલાં અભ્યાસો મુજબ ભિન્ન ભિન્ન છે. તે અનુસાર ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	વસ્તી (ટકામાં)		
	ગ્રામીણ	શહેરી	સંયુક્ત
1973-74	56.4	49.0	54.9
1983-94	46.7	42.4	44.76
1993-94	30.3	32.4	36.0
1999-00	27.09	23.62	26.10
2004-05	28.3	25.7	23.5
2006-07	21.1	15.1	19.3

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં 1993-94ના વર્ષને બાદ કરતાં 1973-74 થી 2006-07ના સમયગાળામાં શહેરી ગરીબી કરતાં ગ્રામીણ ગરીબીનું ટકાવારી પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. આમ, ગરીબીના પ્રમાણમાં સતત ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. છતાં પણ કુલ 19.3 ટકા લોકો પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત સંતોષવા અસમર્થ છે.

16.7 ગુજરાતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ

ગુજરાતમાં પણ ગરીબીનું પ્રમાણ અંદાજવા માટે શહેરી, ગ્રામીણ અને સંયુક્ત એમ વિભિન્ન ગરીબી રેખા નક્કી કરવામાં આવે છે તે નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ છે.

વર્ષ	વસ્તી (ટકામાં)		
	ગ્રામીણ	શહેરી	સંયુક્ત
1973-74	46.35	49.31	47.21
1983-84	29.80	40.63	33.27
1993-94	22.18	27.09	23.93
1999-00	13.17	15.59	14.09
2004-05	18.9	13.3	-

આમ, વિશ્લેષણ પરથી એટલું ચોક્કસ તારણ કાઢી શકાય કે રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક કક્ષાએ ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટતું જોવા મળે છે. પરંતુ આ પ્રમાણ હજું ઊંચું કહી શકાય. ખાસ કરીને ભારતમાં 2006-

07ના આંકડા અનુસાર 19.3 ટકા ગરીબીનું પ્રમાણ છે. એ જ રીતે ગુજરાતમાં ગ્રામીણ ગરીબી 18.9 ટકા અને શહેરી ગરીબી 13.3 ટકા ગરીબી જોવા મળે છે. આઝાદીના સાત દાયકાઓ બાદ પણ સરકાર ગરીબી દૂર કરવામાં અપેક્ષિત સફળતા મેળવી શકી નથી.

16.8 ગરીબીના કારણો

કાર્લ માર્ક્સના મત મુજબ ગરીબી માટે જવાબદાર મુડીપતિઓ દ્વારા થતું શ્રમિકોનું શોષણ છે. જે અતિરેક મૂલ્યના સંદર્ભમાં શ્રમિકોનું શોષણ કરે છે. જ્યારે માલ્યસના વિચારો અનુસાર વસ્તીએ ગુણોત્તર શ્રેણીમાં વધારો થાય છે અને ખાદ્ય-સામગ્રીએ સમાંતરી શ્રેણીમાં વધારો થાય છે. જે બન્ને વચ્ચેના તફાવતના કારણે બધાં જ લોકો પોતાની જરૂરિયાત સંતોષી શકતા નથી. સૈદ્ધાંતિક વિચારોમાં માત્ર એક ચલ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને એક કારણને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં ગરીબી માટે એક નહિ અનેક કારણો જવાબદાર છે. તેનો ટૂંકમાં અભ્યાસ કરીએ.

16.8.1 ગરીબીનું વિષયક

રન્નાર નર્કર્સ નામના અર્થશાસ્ત્રી દ્વારા આ વિચાર આપવામાં આવ્યો છે. તેમના મત અનુસાર વિકસતા દેશોમાં આર્થિક પરિબળો એવી રીતે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા હોય છે કે જેના લીધે દેશ પછાત અવસ્થામાં રહે છે. ચક્ર અનુસાર લોકોની આવક ઓછી હોવાને કારણે બચત ઓછી હોય છે. બચત ઓછી હોવાને કારણે નવું મૂડીરોકાણ પણ ઓછું હોય છે અને નવી મૂડીરોકાણમાં ઈચ્છિત વધારો ન થતો હોવાથી નવી રોજગારીની તકોમાં વધારો થતો નથી. લોકોને રોજગારી ન મળતી હોવાથી આવક પણ મળતી નથી જે ગરીબ વધુને વધુ ગરીબ બનતો જાય છે.

16.8.2 આવક અને મિલકતની વહેંચણીમાં અસમાનતા

આવક અને મિલકતની વહેંચણી પણ આવકના સ્તરને અસર કરે છે. જેમ આર્થિક અસમાનતા વધુ તેમ ગરીબી પણ વધુ જોવા મળે છે. ભારતમાં આર્થિક અસમાનતા ગરીબી માટે મુખ્ય કારણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં તળિયાનું કુલ 40 ટકા લોકો પાસે માત્ર 10 ટકા જ સંપત્તિ ધરાવે છે. તેમાં પણ સૌથી તળિયાના 20 ટકા લોકોની સ્થિતિ સૌથી વધારે ખરાબ છે. આમ, અસમાનતાને કારણે ગરીબ વધુ ગરીબ બનતો જાય છે. અને ધનિક વધારે ધનિક બનતો જાય છે.

16.8.3 સામાજિક સેવાઓ સુધી પહોંચનો અભાવ

સામાજિક સેવાઓ જેવી કે સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ સુધી સામાન્ય વ્યક્તિ પહોંચી શકતો નથી. ભૌતિક અને માનવીય સાધન સંપત્તિની વહેંચણીમાં અસમાનતા મુશ્કેલીઓમાં વધારો કરે છે. ગરીબ વ્યક્તિઓ સેવાઓનો યોગ્ય લાભ બહુ જ ઓછો મેળવી શકે છે. આ થવાનું અંશતઃ કારણ છે કે સરકાર આ સેવાઓ પહોંચાડવા માટે યોગ્ય રોકાણ નથી કરતી અને જે રોકાણ કરે છે તે યોગ્ય પ્રમાણ ન હોવાથી ઈચ્છિત પરિણામ મળ્યું નથી. આ ઉપરાંત ગરીબ લોકોમાં શિક્ષણનો અભાવ અને જાગૃતતા ઓછી હોવાને કારણે આવા લોકોને તેનો લાભ ઓછો મળે છે.

16.8.4 સંસ્થાકીય ધિરાણ મેળવવામાં મુશ્કેલી

બેંક તથા અન્ય વાણિજ્ય સંસ્થાઓ ગરીબ વ્યક્તિને લોન આપવામાં પક્ષપાત કરે છે કેમ કે તેને લોન ભરપાય ન થવાનો ડર હોય છે. આ ઉપરાંત લોન સામે જમીન સ્વરૂપે રાખવા માટે સંપત્તિ પણ હોતી નથી. તેથી ગરીબ વ્યક્તિએ સ્થાનિક શાહુકાર પાસેથી જ વધારે લોન લેવી પડે છે. જેનો વ્યાજદર તે વધુ હોય તેથી તેની દશા દિનપ્રતિ દિન નબળી પડતી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમને જમીન માટે લગાન તરીકે ઊંચો ભાગ આપવો પડે છે. તથા મજૂરને તેના વેતનમાં સ્વરૂપમાં ઓછા વેતનો મળતા હોય છે. પોતાનો પાક પણ પુરતા ભાવો મેળવી શકતો નથી. આ દેવાની ચુકવણીને લીધે તેમની ગરીબી વધતી જાય છે. ભારતનો ગરીબ ખેડૂત દેવામાં જન્મે છે. દેવામાં જીવે છે અને દેવું વારસાગત આપે છે તેમ કહી શકાય.

16.8.5 ભાવ વધારો

ભાવ વધારાને કારણે મૂલ્યની ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો થાય છે અને શ્રમિકોના વાસ્તવિક વેતનમાં ઘટાડો થાય છે. આ ઘટેલા વાસ્તવિક વેતનના કારણે ગરીબ લોકો મોંઘી થયેલી પ્રાથમિક વસ્તુઓ ખરીદી શકતા નથી. આમ, વધતો ભાવ વધારો એ ગરીબોની સ્થિતિ વધારે કફોડી કરે છે.

16.8.6 અપૂરતો કૃષિ વિકાસ

ભારતને કૃષિ પ્રધાન દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કૃષિનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં માત્ર 16 ટકા જ હિસ્સો છે તેમ છતાં રોજગારીમાં હજુ પણ 51 ટકાથી વધુ લોકો કૃષિમાંથી રોજગારી મેળવે છે. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગોને પણ કાચોમાલ કૃષિ દ્વારા જ પૂરો પાડવામાં આવે છે. આમ છતાં અન્ય વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં ભારતનો કૃષિ વિકાસ નિમ્ન છે. સિંચાઈની અપૂરતી સુવિધા, સુધારેલા બિયારણનો અભાવ વગેરેના કારણે પ્રતિ હેક્ટરદીઠ ઉત્પાદન ઓછું જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં ખેત ઉત્પાદન ખર્ચમાં સતત વધારો થયો છે તેની સામે યોગ્ય ભાવો મળતા ખેડૂતો અને ખેત મજૂરો દેવાની જાળમાં સપડાય છે. ગરીબીના વિષયકમાં ફસાતો જાય છે.

16.8.7 તીવ્ર વસ્તી વધારો

ભારતમાં હાલ પણ સૌથી મહત્વની સમસ્યા હોય તો તે વસ્તી વધારાની છે અને ગરીબીના વિવિધ કારણોમાં સૌથી વધારે મહત્વનું કારણ વસ્તી વધારો છે. ભારતમાં 1951માં 36.11 કરોડની વસ્તી હતી તે વધીને 2011માં 121 કરોડ થઈ. આ વધેલી વસ્તીને પ્રાથમિક સુવિધા જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ વગેરે પુરું પાડતા રાષ્ટ્રીય બચતમાં ઘટાડો થાય છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થતો હોવા છતાં માથાદીઠ આવકમાં વસ્તી વધારાના દરની સાપેક્ષ ઓછો વધારો થાય છે. જેના કારણે ગરીબીના વિષયકને ભેદી શકતા નથી.

16.8.8 શ્રમિકોની નીચી સીમાન્ત ઉત્પાદકતા

ભારતમાં ઔદ્યોગિક કે ખેતીક્ષેત્રમાં કામ કરનાર બધાં જ શ્રમિકોનો સરેરાશ સીમાન્ત ઉત્પાદકતા ઘણી નીચી જોવા મળે છે. તેને કારણે વળતર પણ ઓછું મળે છે. આવક ઓછી હોવાને કારણે જીવન ધોરણ પણ નીચું જોવા મળે છે. નીચું જીવન ધોરણ એ ગરીબીની વ્યક્ત કરે છે અને આ ચક્ર સતત ચાલ્યા કરે છે.

16.8.9 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં માનવીય સાધનોનો અલ્પ વપરાશ

ભારતમાં શ્રમની છત ધરાવતો દેશ છે. સાપેક્ષમાં મૂડીની અછત જોવા મળે છે. તેથી મૂડીની અછત હોવાને કારણે ઉત્પાદન પદ્ધતિ શ્રમ પ્રધાન હોવી જોઈએ પરંતુ ભારતમાં ઝડપી ઉત્પાદન વધારવાના હેતુથી મૂડી પ્રધાન પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે તેથી માનવીય સાધનોને પૂરતા પ્રમાણમાં કામ આપી શકાતું નથી. પ્રો. માયર અને બાલ્ડવિન નામના અર્થશાસ્ત્રીઓ યોગ્ય જ કહે છે કે ×ગરીબ દેશોમાં શ્રમની સામાજિક કિંમત મૂડીની કિંમતની તુલનામાં નીચી અથવા શૂન્ય હોવાથી ઉત્પાદન વ્યવસ્થા મૂડીના સંદર્ભમાં શ્રમનું ઊંચું પ્રમાણ આવકાર્ય ગણવું જોઈએ. પરંતુ ભારતમાં આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે બેકારીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. ×

આમ, ગરીબી માટે આ ઉપરાંત જાતિ-પ્રથા, ધાર્મિક વ્યવસ્થા શિક્ષણનો અભાવ, વય જૂથ વગેરે કારણો પણ ગરીબી માટે જવાબદાર ગણી શકાય.

16.9 ગરીબીના ઉપાયો

ભારત સરકાર દ્વારા ગરીબી નિવારણ માટે અનેક વિવિધ પગલાઓ લેવામાં આવેલ છે. તેનો ટૂંકમાં ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

16.9.1 સ્વ-રોજગારીના કાર્યક્રમો

ગરીબી નિવારણ માટેના સ્વરોજગારી કાર્યક્રમો અન્વયે વ્યક્તિને સીધે સીધી રોજગારી મળતી

નથી. પરંતુ વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં જાતે રોજગારી મેળવી શકે એવી તેને તાલીમ આપવામાં આવે છે. સ્વરોજગારીના મુખ્ય કાર્યક્રમો નીચે પ્રમાણે છે.

16.9.2 સુવર્ણ જયંતિ સ્વ-રોજગાર યોજના

આ યોજનામાં શહેરી વિસ્તારમાં 18 થી 35 વર્ષના ઉંમરના શિક્ષિત બેરોજગારો, ગરીબ મહિલાઓ અને બાળકો તથા સમાજના આર્થિક દૃષ્ટિએ નબળા લોકોના ઉદ્ધાર માટેના કાર્યક્રમોને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. આ યોજના હેઠળ મહિલાઓને રોજગારીના હેતુ માટે નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે.

16.9.3 વેતનયુક્ત રોજગારી કાર્યક્રમો

આ કાર્યક્રમો અન્વયે બેરોજગાર વ્યક્તિને સીધેસીધી રોજગારી પૂરી પાડવામાં આવે છે. રોજગારીના બદલામાં તેને દરરોજ, અઠવાડિયે કે મહિને વેતન અથવા ખોરાકની સામગ્રી આપવામાં આવે છે.

16.9.4 જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના

ગામડાના લોકો પોતાની સ્થાનિક જરૂરિયાતો મુજબ ગ્રામીણ માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન કરી ટકાઉ અસ્કામત (સંપત્તિ) ઉભી કરી શકે તે આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ યોજના મુજબ ગામડાના ગરીબ લોકોને ચોમાસા સિદ્ધાંતના સમયમાં બેરોજગાર બેસી રહેવું ન પડે. પરંતુ તેઓ શારીરિક શ્રમ કરી કાયમી રોજગારી મેળવી શકે તે માટે વિવિધ કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમોના વનીકરણ, ભૂમિ સંરક્ષણ, નાની ખેત યોજના, કુવાઓનું રિચાર્જિંગ ગામમાં રસ્તાઓ, દવાખાનું, શાળા, પંચાયત, ઘર, બસ ડેપો, વગેરેનું બાંધકામ તેમજ લઘુ સિંચાઈ માટે ચેકડેમો બાંધવા અને તળાવોને ઊંડા બનાવવા જેવાં કામોને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. આ કામોનો મુખ્ય હેતુ ગ્રામીણક્ષેત્રે રોજગારીનું સર્જન કરી ગામડામાં સ્થાયી સાર્વજનિક નિકટો ઉભી કરી ગામડાને સમૃદ્ધ બનાવવા. યોજનાના કામોના ગ્રામીણ ગરીબો ન્યૂનતમ વેતન આપવામાં આવે છે.

16.9.5 જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા

આ યોજના ભારત સરકાર દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી હતી. જેમાં સરકારે 1975 બ્લોક નક્કી કરીને અંદાજે 16 કરોડ લોકોને નવા રાશનકાર્ડ આપવાનું નક્કી કરાયું.

આ યોજના ભારત સરકાર દ્વારા વર્ષ 1997માં દાખલ કરવામાં આવી હતી. TPDS હેઠળ ગરીબોની ઓળખ કરવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની નિર્ધારિત હતી. આ માટે 'લાકડાવાલા સમિતિ'ની ભલામણો આધારિત આયોજન પંચે વર્ષ 1993-94માં રાજ્યવાર નક્કી કરેલી ગરીબી રેખાઓના આધારે ગણતરી કરાઈ હતી.

16.10.6 અંત્યોદય અન્ન યોજના

આ યોજના વર્ષ 2000માં લાગુ કરાઈ હતી. તેનો હેતુ ગરીબોમાં પણ સૌથી ગરીબોને લાભ આપવાનો હતો.

◆ સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના : આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગામડામાં ઉત્પાદક અસ્કામતોના નિર્માણ સાથે વેતન આધારિત રોજગારી અને પોષણક્ષમ આહાર માટે અનાજની સલામતી પૂરી પાડવાનો છે. આ યોજના અન્વયે દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તાર રાહત કાર્યો, વનીકરણ, પશુસારવાર કેન્દ્રો, જળસ્રોતનાં વિકાસ કાર્યો વગેરેના બાંધકામ અને સમારકામના કામોમા ગ્રામીણ ગરીબોને રોજગારી આપવામાં આવે છે.

◆ પ્રધાનમંત્રી ગ્રામોદ્ધાર યોજના : આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામીણ કક્ષાએ પ્રાથમિક આરોગ્ય, પીવાનું પાણી, પ્રાથમિક શિક્ષણ, આવાસ અને ગ્રામ સડકો, પોષણક્ષમ આહાર, વીજળી જેવી પ્રાથમિક સવલતોને અગ્રતા આપી ગ્રામ વિકાસને ઉત્તેજન આપવાનો છે. જેથી ગ્રામીણ ગરીબોના જીવનની યોજનાઓ ઉપરાંત નીચે દર્શાવેલી કેટલીક યોજનાઓ દ્વારા ગરીબી નિવારણ માટે પ્રયાસો

કરવામાં આવે છે :

- ઈન્દિરા આવાસ યોજના (આઈ.એ.વાય.)ની જેમ ગ્રામીણ ગરીબો માટે પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ આવાસ યોજના અને શહેરી ગરીબો માટે વાલ્મીકિ આંબેડકર આવાસ યોજના.
- ગરીબી રેખાની નીચે જીવતા સૌથી વધુ ગરીબ કુટુંબો માટે અંત્યોદય અન્ન યોજના (એ.એ.વાય.)
- ગરીબ, નિરાધાર કુટુંબોની રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય યોજના
- સુલભ શૌચાલયોના બાંધકામ માટે નિર્મલ ભારત અભિયાન
- પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રસાર માટે સર્વ શિક્ષા અભિયાન
- પછાત વિસ્તારોમાં અકુશળ કારીગરો માટે નેશનલ ફૂડ ફોર વર્ક પ્રોગ્રામ.

16.9.7 સુવર્ણ જયંતિ શહેરી રોજગાર યોજના

કેન્દ્ર સરકારના શહેરી બાબતો અને રોજગાર મંત્રાલય દ્વારા આ યોજના ચલાવવામાં આવે છે. આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ શહેરોના અર્ધ રોજગારી પ્રાપ્ત અને બેરોજગાર ગરીબોને સ્વરોજગારી માટે સાહસો સ્થાપવા પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે અથવા અર્થ સભર રોજગારી પૂરી પાડવાનો છે આ યોજનામાં કેન્દ્ર સરકાર 75 ટકા નાણાં આપે છે અને 25 ટકા ખર્ચ રાજ્ય સરકાર કરે છે. આ યોજનાના મુખ્યત્વે બે ઘટકો છે. (1) શહેરી સ્વ-રોજગાર કાર્યક્રમ (2) શહેરી વેતન રોજગાર કાર્યક્રમ.

(1) શહેરી વેતન રોજગાર કાર્યક્રમ :

સુવર્ણ જયંતિ રોજગાર યોજના હેઠળ આ મહત્વનો કાર્યક્રમ ચાલે છે. તેનો હેતુ જાહેર મિલકતોનું નિર્માણ કરવું તે છે અને તે મારફતે ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારા લોકોને વેતન રોજગારી પૂરી પાડવાનો છે. આ કાર્યક્રમનો અમલ 1991ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર 5 લાખથી ઓછી વસ્તી ધરાવનારા નગરોમાં થાય છે. આ યોજના હેઠળના કામો માટે માલસામાન અને શ્રમનો ગુણોત્તર 60 : 40નો રહે છે.

(2) શહેરી સ્વરોજગાર કાર્યક્રમ :

આ કાર્યક્રમનો અમલ 1-12-1997થી થયો, તેનો હેતુ શિક્ષિત બેરોજગારોને સ્વરોજગારી પૂરી પાડવાનો છે.

(3) રાષ્ટ્રીય ઝૂંપડપટ્ટી વિકાસ કાર્યક્રમ :

1972માં પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન શહેરી ઝૂંપડપટ્ટીની પર્યાવરણીય સુધારણા નામની કેન્દ્ર પુરસ્કૃત યોજના દાખલ કરાઈ હતી. તેને સ્થાને આ યોજના અમલમાં આવી છે. કેન્દ્ર સરકારે 1996માં રાષ્ટ્રીય ઝૂંપડપટ્ટી વિકાસ કાર્યક્રમ શહેરી ગરીબોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે શરૂ કર્યો છે. NSDP નો હેતુ ભૌતિક અને સામાજિક સવલતો પૂરી પાડીને તેમજ સામુદાયિક માળખાગત સવલતોનો વિકાસ કરીને ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોને સુધારવાનો છે. શહેરી વસ્તી ધરાવતા તમામ રાજ્યોને આ યોજના લાગુ પડે છે અને રાજ્યોને તેમના શહેરી વસ્તીના પ્રમાણ અનુસાર નાણાંની ફાળવણી કરવામાં આવે છે.

16.9.9 ગરીબી નિવારણ, આર્થિક-સામાજિક વિકાસની વિવિધ યોજનાઓ

ભારતીય સંસદે રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી ધારા 2005માં ઘડ્યો અને તે કાયદા હેઠળ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી યોજનાનો અમલ તા. 2-2-06 થી શરૂ થયો. દેશમાં પહેલી જ વાર કાનૂની રીતે રોજગારની બાંહેધરી ઊભી કરીને કામના હકને કાનૂની દરજ્જો આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'કામને બદલે અનાજ'નો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ નવેમ્બર-2004માં શરૂ કરાયો હતો. દેશના સૌથી ગરીબ 250 જિલ્લાઓમાં ચાલતાં આ કાર્યક્રમનો અનુભવ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી ધારા હેઠળ ચાલનારા રોજગાર સર્જનની આ યોજના માટેનો આધાર બને તેવી દૃષ્ટિથી આ યોજનાની શરૂઆત થઈ છે. આ કાયદો રોજગારની કાનૂની બાંહેધરી આપે છે. અને રાજ્ય ફરજનું પાલન કરે તો કાયદાકીય રીતે અનિવાર્ય બનાવે છે તે એ રીતે રાજ્યના પક્ષે ઉત્તર દાયિત્વ ઊભું કરે છે.'

16.9.10 રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી ધારા 2005 યોજના અને કાયદા અંગેની મહત્વની વિગતો

- ભારતના બંધારણની કલમ-41 અન્વયે કામના અધિકારનું રક્ષણ રાજ્યની ફરજ છે.
- કામના અધિકારના રક્ષણની સાથે સાથે જીવનનો અધિકાર, અમ્મનો અધિકાર અને શિક્ષણનો અધિકાર જેવા બંધારણીય અધિકારોનો ભોગવટો પણ અનિવાર્ય છે.
- ગ્રામ વિસ્તારોમાં ખાતરી પૂર્વકની રોજગારી પૂરી પાડી એને કામના અધિકારની પ્રાપ્તિ તરફનું મોટું પગલું બનાવવું.
- ખાતરીવાળી રોજગારીના કાર્યક્રમ દ્વારા માળખાગત સવલતોના વિકાસ, સામાજિક સમતા, પર્યાવરણનું રક્ષણ અને મહિલાઓની અધિકારીતા સિદ્ધ કરવા.
- ખાતરીવાળી રોજગારીની જોગવાઈ માટે વિકેન્દ્રિત અભિગમ અપનાવીને વિકાસના આયોજન અને સ્થાનિક શાસનમાં લોકોની સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપવું.

આ ધારા-કાયદાનો અમલ :

1. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય સિવાય ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તે લાગુ પડશે.
  2. ભારતના તમામ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આ કાયદો પાંચ વર્ષમાં અમલમાં આવશે.
  3. શરૂઆતમાં તે સૌથી ગરીબ જિલ્લાઓમાં અમલમાં આવશે અને પછી ધીમે ધીમે પાંચ વર્ષમાં સમગ્ર ભારતમાં લાગુ પડશે.
- ગ્રામ વિસ્તારોમાં રહેતા દરેક પરિવારમાં કમ સે કમ એક પુષ્ક વ્યક્તિને વર્ષમાં 100 દિવસની રોજગારી લઘુત્તમ વેતન સાથે બાંહેધરી સાથે મેળવવાનો અધિકાર રહેશે.
  - કરેલા કામનું વેતન સાત દિવસમાં ચૂકવાશે.
  - કેન્દ્ર સરકાર રોજગારીના દિવસોની સંખ્યા 100થી વધારી શકે છે, તે દરેક પુષ્ક વયની વ્યક્તિ માટે અને શહેરી વિસ્તારોમાં પણ લાગુ પડી શકે છે.

◆ રોજગારી બાંહેધરી કાર્યક્રમનો અમલ કોણ કરાવશે ?

જિલ્લામાં કાર્યક્રમના અમલ માટે કલેક્ટર જવાબદાર રહેશે. બાકીના તમામ અધિકારીઓ છેવટે કલેક્ટરને જવાબદાર રહેશે. કલેક્ટર છેવટે જિલ્લા પંચાયતને જવાબદાર રહેશે. દરેક તાલુકામાં કાર્યક્રમ અધિકારીની નિમણૂક રાજ્ય સરકાર કાર્યક્રમ અધિકારીની સત્તાઓ અને ફરજો ગ્રામ પંચાયતને સોંપી શકાય છે.

◆ રોજગારી નીતિ :

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ (IRDP) રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી કાર્યક્રમ (NREP) અને ગ્રામીણ શ્રમિક રોજગારી બાંહેધરી કાર્યક્રમ (RLEGP) એ દેશની રોજગારી લક્ષી યોજનાઓ છે. સરકાર પછાત અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગોના સ્થાનીકરણને પ્રોત્સાહનો પૂરાં પાડે છે. શહેરી વિસ્તારોમાં બેંક ધિરાણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ જેવાં પ્રોત્સાહનોની મદદથી સ્વ-રોજગારી વધારવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. રોજગાર અંગેની વ્યૂહરચનાને ઉદ્યોગીકરણ વ્યૂહરચના સાથે સાંકળી લેવામાં આવી છે. સરકાર શ્રમ-પ્રધાન લઘુ ઉદ્યોગો અને કુટિર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા માગે છે.

16.10 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે ગરીબી રેખાની વ્યાખ્યા તથા માપન અને તેની સાથે સંકળાયેલ વિવાદોનો અભ્યાસ કર્યો. આ ઉપરાંત ગરીબીના કારણો તથા તેના ઉપાયો વગેરેનો સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરેલ છે. તેના સારાંશ રૂપે એટલું કહી શકાય કે વૃદ્ધિલક્ષી વ્યૂહરચનાને કારણે સરકારે વૃદ્ધિ સાથે પુનઃ વહેંચણા

અભિગમ અપનાવવામાં આવેલ છે. જે એક કાર્યક્રમ નહીં પણ વિવિધ ક્ષેત્રીય કાર્યક્રમોના સમૂહ તરીકે રજૂ થયો તે આપણે જાણીયું.

16.11 કેટલાંક ચાવીરૂપ શબ્દો:

- નિરપેક્ષ ગરીબી** : જે લોકો પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત જેવી કે અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ વગેરે સંતોષી શકતા ન હોય તેને નિરપેક્ષ ગરીબી ગણવામાં આવે છે.
- સાપેક્ષ ગરીબી** : સમાજમાં વ્યક્તિઓ આવકની સરખામણી અન્ય વ્યક્તિ સાથે કરી તેને સાપેક્ષ ગરીબી કહે છે. તે આર્થિક અસમાનતા દર્શાવે છે.
- આવક ગરીબી** : જે લોકોના જીવન-ધોરણ ખર્ચ અને ખોરાક સંબંધિત મૂલ્યોના આધારે માપવામાં આવતી ગરીબીને આવક ગરીબી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- ગરીબી રેખા** : સામાન્ય રીતે દેશમાં પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં વ્યક્તિને જીવતા રહેવા ઓછામાં ઓછું જેટલું ખર્ચ કરવું પડે તે આવકને ગરીબી રેખા કહે છે.
-

16.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(A) સવિસ્તાર પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. સાપેક્ષ ગરીબી અને નિરપેક્ષ ગરીબી વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. ગરીબીના મુખ્ય ત્રણ કારણો ટૂંકમાં જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. આવક ગરીબી અને માનવ ગરીબીનો ખ્યાલ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. ગરીબી રેખા એટલે શું? તે કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે?

.....

.....
.....
.....
.....
.....

(B) નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા તે જણાવો.

1. જે લોકો પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત સંતોષી ન શકતા હોય તેને સાપેક્ષ ગરીબ કહે છે.
2. સાપેક્ષ ગરીબી આર્થિક અસમાનતા દર્શાવે છે.
3. ગરીબીનું આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડ 1.25 ડોલર છે.
4. 'પોવર્ટી ઓફ બ્રિટિશ ઈન્ડિયા' પુસ્તકના લેખક દાદાભાઈ નવરોજી છે.

જવાબ : (1) ખોટું (2) સાચું (3) સાચું (4) સાચું

16.13 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- ખાદેર એચ. એ. 'માનવ વિકાસ' યોજના, પ્રકાશન વિભાગ, માહિતી પ્રસારણ મંત્રાલય ઓગસ્ટ 2000, પાન નં. 15.
- ભોયે કેલાસ, ગરીબીના સ્થાનિક માપદંડો, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, 2011
- Human Development Report, 2011
- <http://education.newkerala.com>
- world Development Report-2011
- Socio-Economic Review, Gujarat State Gandhinagar, 2010-11